

Hölgyek az égi és földi rengetegben

Szerdahely György Alajos latin versesköteteinek nőalakjairól

BALOGH Piroska

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, egyetemi tanár;

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, tudományos munkatárs

ORCID: 0000-0001-5075-0748

Ladies among the celestial and earthly woods. Female figures in the Latin poetry collections of SZERDAHELY György Alajos

Abstract | The study examines the representation of female figures in the two Latin poetry collections of SZERDAHELY György Alajos (1740–1808), the first Hungarian professor of aesthetics. While SZERDAHELY is mainly known for his Latin treatises on poetics, his verse collections *Silva Parnassi Pannonii* (Vienna, 1788; Buda, 1803) have long remained neglected. Yet these volumes display a highly elaborate poetic structure and a remarkably nuanced portrayal of women, unusual within the contemporary Neo-Latin lyric tradition in Hungary. The analysis identifies four main categories of female figures – realistic, typified, allegorical, and mythical – within a dual poetic cosmos divided between the earthly “forest” and the celestial “sky.” Through these figures, SZERDAHELY explores human finitude, mortality, and the possibility of poetic or spiritual transcendence, while often employing an ironic, self-reflexive tone. The study argues that his representation of women parallels his cosmological synthesis of poetics and astronomy, both conceived as twin paths leading the human mind toward immortality.

Keywords | Neo-Latin poetry, SZERDAHELY György Alajos, female representation, poetics and astronomy, allegory, 18th-century Hungarian literature

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

A magyar kultúrtörténetben Szerdahely György Alajos (1740–1808) mint az első magyarországi esztétikaprofesszor vált ismertté. A jezsuita szerzetes, majd világi pap Szerdahely 1774 és 1784 között volt a Magyar Királyi Egyetem professzora, épp az intézmény költőzései (Nagyszombat – Buda – Pest) idején. Ebben az időszakban írta meg esztétikai monográfiáit, melyeket az egyetemen tankönyvként használtak, és melyek az ekkor már diszciplinává váló esztétika tudományának, ezen belül a regény, a dráma és az opera elméletének első magyarországi, latin nyelvű összefoglalásai. Pedagógiatörténeti szempontból is jelentős tevékenysége, hogy a Helytartótanács tanügyi előadójaként ő vezette és koordinálta az 1806-os *II. Ratio Educationis* összeállítását.¹ Itt azonban életművének egy olyan részéről lesz szó, amely hosszú ideig – méltatlanul – kívül esett a magyar irodalom- és kultúratudomány érdeklődésén: költői munkásságáról. Bár több alkalmi verse különnyomatként is megjelent, latin nyelvű költői műveit két kötetben gyűjtötte össze, amelyek között több átfedés van. 1788-ban adta közre *Silva Parnassi Pannonii* (A pannon Parnasszus erdeje) címmel első versgyűjteményét Bécsben,² a második, ugyanezen címet viselő, de tartalmában eltérő kötetet pedig Budán, 1803-ban.³ Bár a kötetekről a korszakban pozitív recenziók születtek,⁴ a kortársak ismerték és forgatták őket, latin nyelvük miatt gyorsan feledésbe merültek, és Szerdahely esztétikai életművének újrafelfedezések is háttérbe szorultak.⁵ Ugyanakkor láthatóan jól átgondolt, különleges kötetkompozíciókról, a korabeli magyarországi költészeti hagyomány egészét tekintve is igényesen és újszerűen kidolgozott témákról, versekről van szó, melyeket a készülő kritikai kiadás remélhetőleg sikerrel emel vissza a magyarországi költészet történetébe.

- 1 Szerdahely részletes életrajzát lásd BALOGH Piroska, „Szerdahely György Alajos szakesztétikai műveiről”, in SZERDAHELY György Alajos, *Esztétikai írásai II.: Szakesztétikai művek*, szerk., ford. BALOGH Piroska, 465–558, Csokonai Könyvtár: Források: Régi kortársaink 23 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2025).
- 2 SZERDAHELY György Alajos, *Silva Parnassi Pannonii* [A pannon Parnasszus erdeje], (Bécs: Matthias Andreas Schmidt, 1788). A továbbiakban: SPP 1788.
- 3 SZERDAHELY György Alajos, *Silva Parnassi Pannonii* [A pannon Parnasszus erdeje], (Buda: Egyetemi Nyomda, 1803). A továbbiakban: SPP 1803.
- 4 Pozitív kortárs recenziók Szerdahely két verseskötetéről: *Archives du Bibliophile* 22 (1881. júl.): 263; *Annalen der Literatur und Kunst in den Oesterreichischen Staaten* 4 (1805. máj.): 1:119, 314–315; *Allgemeine Literatur-Zeitung*, 1789, 3. köt., 257. sz., 508–510; *Der Neue Teutsche Merkur*, 1802, No. 3, 62–63; *Journal des sçavans*, 1790. dec., 2479–2481.
- 5 Margócsy István kiváló, Szerdahely életművének újraolvasását elindító tanulmányában kifejezetten negatív véleményt fogalmazott meg Szerdahely költői tevékenysége kapcsán: „Versei – epigrammák, feliratok, gnómák, didaktikus és alkalmi elégiák stb. – saját kötetének előszava szerint is a barokk diletantizmus szüleményei: mintegy gondolkodás nélkül csúsztak ki száján, s nem fordított külön gondot rájuk, ezért jókat, rosszakat vegyesen közöl.” MARGÓCSY István, „Szerdahely György művészetelmélete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 93 (1989): 1–33, 6.

A jelen tanulmányban egy vonatkozást fogok kiemelni: a lírai nőábrázolás sajátosságait. A női karaktereknek különösen a szerelmi költészetben túlmutató, többértékű megjelenítése a korabeli magyarországi neolatin lírára kevésbé jellemző. Az, hogy Szerdahely kötetete kivételnek tűnik, életműve ismeretében nem meglepő. *Poesis narrativa...* (Elbeszélő költészet...) című szakessztétikai munkáját⁶ Zichy Miklósné Berényi Erzsébet grófnőnek ajánlotta, mégpedig nem elsősorban mint mecénásának (bár a grófnő engedélye gazdag könyvtárának használatára ugyancsak inspirálhatta), hanem mint ideálisnak gondolt, művelt hölgyolvasónak.⁷ Esztétikai monográfiáinak példaanyagában, ha magyar vonatkozásban nem is, de a külföldi szerzők között több nőíró is megemlített; az eposzokról szóló könyvfjevezetében pedig több oldalon át értekezik arról, miért ne lehetne, sőt, miért lehet érdemes egy eposzhoz női főhőst választani.⁸ Ez a két mozzanat ráadásul nemcsak biografikus háttéradat: Szerdahely integrálta azokat versesköteteinek poétikai terébe. Egyrészt mindkét kötetben szerepel egy, az eposzi műfajhoz szorosan kapcsolódó epüllion, melynek női főhőse van: Uránia múzsa.⁹ Másrészt a *Mikor Zichy Erzsébet, született Berényi grófnő betegen feküdt* című vers első szerzői jegyzete a nevéen túl is világosan összekapcsolja a beteg grófnő alakját Szerdahely pártfogójával és már említett ajánlásával: „E kivételes, ritka és páratlan asszony jellemzőit abban az ajánlásban fejtettem ki, melyet az *Elbeszélő költészetem* elé írtam 1784-ben.”¹⁰ A vers maga egy meta-

6 SZERDAHELY György Alajos, *Poesis narrativa ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata...* [Az elbeszélő költészet elmélete az esztétikához, azaz a jóízlés tanához alkalmazva] (Buda: Typis Universitatis, 1784).

7 Zichy Miklósné Berényi Erzsébet grófnő és Szerdahely György Alajos kapcsolatáról és az ajánlásról részletesen lásd BALOGH, „Szerdahely...”, 537–544.

8 SZERDAHELY, *Esztétikai írásai II.*, 204–205.

9 *Historia Uraniae Musae. Quam inter Deos, Deasque, Planetarias recens detexit HERSCHELIUS. Inserta Ephemeridibus Astronomicis Vindobonensibus ad annum 1788*, SPP 1788, 147–175; *Historia Poetica Musae Uraniae, Quam inter Planetas reperit Cel. Herscheli*, SPP 1803, 245–275.

10 *Dum Elisabetha Comes Zichy nata e Comitibus Berényi aegrotabat*, SPP 1803, 46–47. Az idézett részlet: „Mulieris huius vere singularis, rarae, et incomparabiles Characteres exposui in ea, quam Poesi meae Narratoriae anno 1784 praeposui, Dedicatione.” Uo. Egy másik vers szerzői lábjegyzetében is felbukkan Zichy grófnő: Ill. Antonio Vörös *De Tarad ad se per literas invitanti* (A tekintetes Taradi Vörös Antalnak, aki levélben hívta meg őt) című vers ugyanis „görög istennő”-ként aposztrofálja őt, az alábbi jegyzetes magyarázattal: „Ama görög istennő nem más, mint méltóságos gróf Zichy Erzsébet, született Berényi grófnő, aki idős korában, fáradhatatlan munkával megtanulta a görög nyelvet, és Catóval együtt (ahogy azt Cicero írja *De Senectute* című művének 8. pontjában) elmondhatta: »Öreg fejjel tanultam meg a görög nyelvet; ezt pedig oly mohón ragadtam meg, mintha régóta tartó szomjúságot kívántam volna oltani, hogy megismerhessem mindazokat a példákat, amelyekkel láthatjátok, hogy most magam is élni tudok.« Az én *Poesis narrativa ad Aestheticam conformata* című művemet neki ajánlottam, az 1784. esztendőben. A dedikáció, amelyet tömör, klasszikus stílusban fogalmaztam meg, e kivételes asszony jellemvonásait tárja elének.” – „Graeca illa Diva est Excellentissima Comes ELISABETHA ZICHY nata e Comitibus Berényi, quae in sua senectute Graecam Linguam didicit labore improbo, et cum Catone (ut est apud Ciceronem in Libro de Senectute n. 8.) dicere potuit: Graecas literas senex didici; quas quidem sic avidè arripui, quasi diuturnam sitim explorare cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus nunc me exemplis uti videtis. Poesis mea Narrativa ad Aestheticam Conformata, eius nomini est inscripta anno

morfózt ír le. A beteg pártfogónő mellett aggódó költőnek egy istennő jelenik meg, s a látomás világosan azonosítja magát a beteg grófnővel. Az istennő neve Πρόνοια, ami a sztoikus és platonikus filozófiában az isteni gondviselést jelenti, vagyis azt az eszmét, hogy az isteni értelem (*nous*) irányítja és rendezi a világot bölcsességgel és jósággal; a keresztény teológiában pedig Isten gondviselő szeretetének kifejezője, a világban és a személyes emberi sorsban megnyilvánuló, szerető isteni gondoskodás. A finom költői játék így egyszerre tiszteletadás a tudós (még ógörögül is olvasó!) grófnő előtt, másfelől köszönet a gondoskodó patrónai szeretetért.

Ennek tükrében nem meglepő, hogy Szerdahely 1788-as verseskötete öt könyvének 150 verse között 38 olyan szöveget találunk, ahol egy-egy női alak vagy női karakter-jegy ábrázolása tematizálódik. Az 1804-es kötetben 151 versből 48-ban szerepelnek karakteresebb nőalakok. A számaránynál is figyelemre méltóbb azonban ezeknek a verseknek a poétikai funkciója. Felbukkannak ugyan közöttük olyan, nőknek címzett, főként köszöntő versek, amelyek a korabeli neolatin alkalmi költészettől sem idegenek: ilyen a *Mária Terézia magyar királynőnek, midőn XIII. Kelemen pápa az Apostoli Királyi címmel ruházta fel*,¹¹ vagy az *Esküvői ének a tekintetes és nagyságos királyi tanácsos, Aczél István tiszteletére*¹² és *A méltóságos Révai Péter és Sándor Eszter esküvői napjára*.¹³ Ugyanakkor már a gróf Niczky Annához címzett két vers, *Az igazi magyar Amazonról*¹⁴ és *Egy igazi amazon halálára*¹⁵ is jelzi, hogy még e tradicionális műfajnak számító alkalmi köszöntőversek nem vagy nem elsősorban a megszokott, társadalmi tisztelgést kifejező gesztusként vannak jelen a kötetben. *Az igazi magyar Amazonról* című versnek már az alkalmi jellege is szokatlan: Niczky Annának (1757–1787), Niczky Kristóf országbíró lányának és Schmidegg László gróf feleségének maszektómia-műtétjét írja le, már-már naturális őszinteséggel. A mellrákkal küzdő Niczky Anna amazonként való bemutatását nem valamiféle Jeanne d’Arcra emlékeztető csatabeli vitézkedés indokolja, hanem a halállal folytatott küzdelemben tanúsított bátorsága és a műtéttel járó megcsonkítottsága, mivel vállalta rákos mellének akkoriban érzéstelenítés és altatás nélkül végrehajtott, kiégetéssel járó lemetzését.¹⁶

MDCCLXXXIV. Dedicatio lapidali stilo facta exhibet rarae Mulieris characteres.” SPP 1788, 68. A tanulmányban idézett valamennyi magyar nyelvű Szerdahely-szöveget, címet latinból Balogh Piroska fordította.

11 *Mariae Theresiae Aug. Reginae Hungariae. Dum a Clemente XIII. Pontifice Maximo Titulo Regis Apostolici ornata fuit*, SPP 1788, 5–6; SPP 1803, 4–5.

12 *Epithalamium Spect. ac Magn. D. Consiliario Regio Stephano Aczél*, SPP 1788, 92–94.

13 *Ad Diem Nuptiale III. Comitum Petri de Réwa, et Estheris de Sandor*, SPP 1788, 124–125; SPP 1803, 84–85.

14 *De vera Amazone in Hungaria*, SPP 1788, 6–8; SPP 1803, 61–62.

15 *In mortem verae amazonis*, SPP 1788, 122–123; SPP 1803, 95.

16 A versben leírt műtét részleteiről és Szerdahely versesköteteinek orvostörténeti vonatkozásairól lásd BALOGH PIROSKA, „Fájdalom, gyógyulás és költői imagináció: Szerdahely György Alajos latin nyelvű költészetének medikai dimenziója a felvilágosodás kori Magyarországról”, *Kaleidoscope: Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat*, megjelenés előtt.

Természetesen értelmezhető ez egyfajta poétai különcködésként is, különösen ha Szerdahely kötetét a Publius Papinius Statius által megteremtett *silva*-hagyomány felől olvassuk, aki *Silvae*, azaz *Erdők* címen Kr. u. 89–95 között általában megrendelésre, a legkülönbözőbb alkalmakra, születésnapra, lakodalomra, felgyógyulásra, útra kelésre írott verseit gyűjtötte össze, megteremtve ezzel a vegyes tartalmú, alkalmi írásokat közlő, rendszerezetlenül tarka versgyűjtemények ókori mintáját.¹⁷ Az így megformálódó *silva*-hagyomány¹⁸ nagy hatással volt a 18. századi magyarországi jezsuita költészeti gyakorlatra, amit jól mutat Gyalogi János kézíratos *Sylvae opusculorum* című versgyűjteménye és *Sylvae, seu varia elegiarum artificia, diversas temporum praesentium materias complexa* című 1737-es elégiafüzére.¹⁹ Ugyanakkor nem szabad és nem érdemes figyelmen kívül hagyni, hogy Szerdahely nemcsak megidézte kötetével e hagyományt, hanem át is alakította azt, mégpedig úgy, hogy olvasói számára igen határozott értelmezési irányt jelölt ki első kötetének előszavában.²⁰ Ebben az előszóban Szerdahely versgyűjteményét az asztronómus Maximilian Hellnek ajánlja. Fontos kiemelni, hogy az 1803-as kötetet Szerdahely szervesen hozzákapcsolta az első verseskötethez: mindkettőben egyértelműen jelezte, hogy „kétcsúcsú Parnasszus”-ról van szó, azaz a két kötet együtt olvasva alkot művészi egészet.²¹ Ennek megfelelően az első kötet bevezetésében kifejtett, alább ismertetett kompozíció a második kötetre is érvényes és kiterjesztendő, amit az is megerősít, hogy a második kötethez Szerdahely csak egy rövid, praktikus, az alkotás körülményeit és eljárásait vázoló bevezetést²² csatolt, ami nem írja felül, csupán kiegészíti az első kötet bevezetőjében vázolt koncepciót. Tehát a mindkét kötet együttes keretének tekinthető 1788-as bevezetés a szokványos szerénykedés toposzával indul, miszerint Hell, azáltal, hogy a *Historia Uraniae Musae* szövegét folyóiratában közölte,²³ felbátorította a szerzőt a már meglévő és újabb költeményének

17 Statius művének legmodernebb, kommentált kiadásai: STATIUS, *Silvae*, szerk. Bruce GIBSON (Oxford: Oxford University Press, 2006); Ana LÓIO, szerk., *Editing and Commenting on Statius' "Silvae"*, Mnemosyne: Supplements 464 (Leiden–Boston: Brill, 2023).

18 A *Silvae* neolatin hagyományáról és későbbi recepciójáról lásd Wolfgang ADAM, *Poetische und Kritische Wälder: Untersuchungen zu Geschichte und Formen des Schreibens „bei Gelegenheit“* (Heidelberg: Winter, 1988); Harm-Jan VAN DAM, „Batavian Wood: *Silvae* in the Low Countries from 1500 to 1650”, in *La Silve: Histoire d'une écriture libérée en Europe de l'antiquité au XVIIIe siècle*, szerk. Perrine GALAND és Sylvie LAIGNEAU-FONTAINE, 601–624 (Brepols: Turnhout, 2013).

19 E versgyűjtemények bemutatását és részletes elemzését lásd SZELESTEI NAGY László, „Gyalogi János epigramma-füzére”, in SZELESTEI NAGY László, *Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről*, 187–200, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 20 (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018).

20 *Viro Celeberrimo Adm. Rev. Domino Maximiliano Hell*, SPP 1788, 1.

21 Több versszöveg is egyértelműen utal erre: *Ad Lectorem*, SPP 1788, 241–243; ennek átdolgozott változatában: *Ad Lectorem*, SPP 1803, 1–3; továbbá *Mercurianus tendit ad alterum montis verticem*, SPP 1803, 163–164.

22 *Praelogium*, SPP 1803, 1.

23 A *Historia Uraniae Musae* kötetbeli adatait lásd a 9. jegyzetben. Az epüllion először Maximilian Hell csillagászati évkönyvének *Appendix*-ében jelent meg: *Ephemerides Astronomicae Anni 1788 ad Meridia-*

közzétételére. Majd általánosabb, tézisszerű megállapítások következnek *astronomia* és *poesis*, azaz csillagászat és költészet kapcsolatáról:

Mert vajon nem az Égben lakozik-e a Poézis is? A költők, akikről Platón és az egész ókor helyesen tanítja, hogy a Bölcsesség teljességének első és egyedüli Atyái és Vezérei, a Költészet Múzsáját az Égbe helyezték, és nővérével, Urániával együtt, akinek ősi nevét a csillagászoknak a legújabb bolygó elnevezése körüli vitájában TE képviselted, a csillagok birodalmában helyezték el. Mindig is barátok, hiszen egyszersmind testvérek is Költészet és Csillagászat. E két nővér uralja az Ég mérhetetlen terét; ők kormányozzák ama örök világokat, melyeket TE nemcsak kiemelkedőleg kutatsz, hanem egyszersmind majdan a lakójuk leszel. Ezért nem tévedek, ha azt mondom: az Ég hosszas és lankadatlan tanulmányozása, valamint Költészet és Uránia testvéri barátsága révén lakozik BENNED ama Költői Lélek, mely erős testre vall, és a hosszú élet gyarapítója és kezese. Fogadd el tőlem, ami a TIÉD! Ebben az Erdőben felleled mindazt, amit NEKED a TE Eged jelent.²⁴

Az előszó tehát kiépíti egy mitopoetikus világkép alappontjait. Az egyik alappont az emberfeletti/emberen túli emberi világ kitüntetett helye, a kozmikus Ég, melyben örök világok („orbes”) lakoznak. A másik alappont a kozmosz emberi tere, antropológiai horizontja: az Erdő. A kettő összekapcsolására, együttes megjelenítésére pedig a poézis, pontosabban a Költői Lélek („Spiritus Poeticus”) képes: ez a teremtett világok fikatív univerzuma, a „Mundus Poeticus”.²⁵ A költői mű tehát egyfelől nem más, mint maga

num Vindobonensem, Appendix, 273–302. Ennek folytatásaként Maximilian Hell *Uranophilus Austriacus* álnéven közölte *Uranophilus Austriacus Ad Lectorem* című bevezetőjét, és *Lis astronomorum de nomine quo Planeta recens anno 1781 die 13 martii Aquis Solis (Bathe) in Anglia a D. Herschel optico celeberrimo detectus appellandus sit*. *Carmen* című latin versét, mely magát a bolygó névadása feletti vitát ismerteti (303–315). A költemények különlenyomatban is megjelentek két kiadásban: az egyik (Vienna: Trattner, 1787) Szerdahely versét és Hell rövid bevezetőjét (*Uranophilus Austriacus Ad Lectorem*) tartalmazza; a másik (Vienna: Trattner, 1788) mindhárom szöveget, azaz Hell versét is közli. Részletesen lásd Per Pippin ASPAAS és László KONTLER, *Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe* (Leiden–Boston: Brill, 2019), 375–379.

24 „An non enim in Coelo Poesis est? Poetae, quos Plato, totaque vetustas recte docet fuisse primos et solos omnis Sapientiae Patres et Duces, Musam Poeticam in Coelos intulerunt, et cum Sorore Urania, cui TU in Lite Astronomorum de Nomine antiquum nomen vindicasti, Sidereis in regionibus collocarunt. Semper amica, quia vere cognata Poesis est Astronomiae. Hae duae germanae tenent immensa Coelorum spatia; istae moderantur aeternos illos orbes, quos TU pridem non tam eminens specularis, quam proxime incolis. Propterea non aberravero, si dicam: ex longo, diuturnoque Coeli usu, et cognata Poeticae, Uraniaeque amicitia traxisse TE Spiritum illum, quem habes Poeticum, vegeti corporis indicem, vitaeque longioris augurem, et sponsorem. Accipe iam a me, quod TUUM est! In hac etiam Silva reperies, quae TE Tui Coeli admoneant.” SPP 1788, 1.

25 Ezek a terminusok Szerdahely esztétikaelméletében is szerepet kapnak. A „Mundus Poeticus”-ról: „Ez az a tér, ahol maguktól születnek a csodák és a rendkívüli dolgok; ez az a föld, melyet tőlünk nagymértékben különböző emberek laknak; ez maga az ég, melyben istenek és istennők élnek számtalanul; végül ez az a világ, melyben mindazt megtalálod, amit neked a Mitológia tanított.” SZERDAHELY, *Esztétikai írásai II.*, 438. A Teremtő Lélek vagy Teremtő Szellem többször előfordul Szerdahely esztétikai műveiben, akár Isten vonatkozásában (SZERDAHELY, *Poesis narrativa...*, 79; SZERDAHELY, *Esztétikai írásai II.*, 110.), akár költők, művészek vagy éppen a bennünk működő teremtmő, a képzelet vonatkozásában (SZER-

az Ég: éppúgy olvasható, kutatható – ezért is ismerhet benne a saját, asztrológiai Egére a megszólított csillagász. Másfelől a költői mű Erdő is, maga a természet: legyen szó akár a külső természet erdejéről, akár az emberi lélek belső természetének vadonjáról.

A költői térképezés, a „Mundus Poeticus” létrehozása mellett a költői időképzés – ha úgy tetszik, a „Tempus Poeticus” – is kétosztatú a kötetben. Az Ég örökkévaló kozmogóniai horizontját az örök Nap („Sol”, „Phoebus”) uralja, a földi horizonton ellenben feltűnik az istennőként megjelenített Éj („Nox”). Asszociációs körök, nem meglepően, élet és halál közegeiben mozog: az örök Nap birodalma, az Ég egyszersmind a halhatatlanság birodalma is. Az antropológiai horizontot, a földi Erdőt ellenben az újra és újra megjelenő, az időt végeessé tevő, a halandóságot és mulékonyságot magában hordó Éj uralja; egyszersmind az örök Nap, azaz a halhatatlanság birodalma utáni vágy. A *Naphoz* című vers²⁶ fohászkodója a szemeire boruló éj mögött vágyik meglátni a felkelő napot, Az *éjről*²⁷ fohászkodója pedig az Éj – Csongor és Tünde közegebe is beillő – kozmikus istennőjét úgy ábrázolja, mint aki a nap fényét köpenyével eltakarja. Az *éji látomás*²⁸ az éjben fénylő szekerén száguldó Pallas képével indít, a látomás elbeszélője arra kéri Phoebust és az antikvitas Egének isteneit, hogy Pallas válhasson csillaggá, mert tőle származna a génusz és a szellem. A felfénylő csillag azonban újra az éj homályába vész: „somnus erat” – álom volt csupán. Szintén mitopoetikus asztrológiai vonatkozásra, az egymás váltó csillagok képére épít a Kasztórról és Polüdeikészről szóló epigramma,²⁹ mely egyszersmind cáfolata a szakirodalmi állításnak, miszerint Szerdahely költői gyakorlatától idegen lenne a csillagász-epigramma, célja csupán az ismeretterjesztés. Az epigramma Lactantiusra utaló jegyzettel³⁰ ellátott csattanója szerint nincs szerencsétlenebb sem az istenek, sem az emberek között, azaz sem az örökkévaló, sem az emberi horizonton annál, aki nem egyszer, hanem újra s újra hal, újra s újra él. Azaz míg antropológiai horizonton a mulandóság, az idő korlátozottsága – az Ég, a kozmogónia horizontján az örökkévalóság uralja az időt. Érdeemes arra is figyelni, hogy e mitopoetikus világ párhuzamos a csillagászati realitás világával: a Nap valóban „örök-

DAHELY, *Poesis narrativa...*, 247; SZERDAHELY, *Esztétikai írásai II.*, 55, 203, 222 stb.): „Ποιητης a latinoknál, németeknél, franciáknál és itáliaiaknál gyakran 'cselekvő, létrehozó, teremtő' jelentéssel fordítatik; és a költők génuszát és szellemiségét is hasonló mellékevekkel szokták illetni. Ezek a szavak engem sosem sértettek, valahányszor érzékelem, hogy egészséges, jó, helyes módon használják őket; mert ami a görögöknél a ποιητης, az a latinoknál a 'cselekvő, létrehozó, teremtő', és ez mind a mindenható istennek, mind pedig embereknek tulajdonsága lehet.” SZERDAHELY, *Esztétikai írásai II.*, 115.

26 *Ad Solem. Dum me Mercurianum Somnus diuturnus premebat*, SPP 1788, 38–39; második változata: *Ad Solem. Somno gravi, et diuturno Poetam premente*, SPP 1803, 44.

27 *De Nocte*, SPP 1788, 40; második változata: *De Nocte, Antiqua Dea*, SPP 1803, 106.

28 *Visio nocturna*, SPP 1788, 20–21; második változata: *Visio nocturna*, SPP 1803, 14.

29 *De Castore et Polluce*, SPP 1788, 81. A csillagászati epigrammát Tóth Sándor Attila hiányolta Szerdahely életművéből: Tóth Sándor Attila, *Az ég Múzsája és planétája: Uránia; Szerdahely György csillagászati tankölteményei* (Szeged: Gradus Ad Parnassum, 2007).

30 „Non Deorum tantum, sed omnium Mortalium miserrimi, quibus semel mori non licet; aut Lactant. Lib. I. de Falsa Relig.” – „Nemcsak az istenek, hanem minden halandó közül a legnyomorultabbak azok, akiknek nem adatott meg, hogy csak egyszer haljanak meg. (L. Caelius LACTANTIUS Firmianus, *De Falsa Religione seu Divinarum institutionum adversus gentes*, 1, 10, 5.)” SPP 1788, 81.

ké”, vagy legalábbis folyamatosan ontja fényét, ám a Földön, a Nap fényének kitakarása miatt váltogatja egymást nappal és éjszaka, ami az időszámítás alapja. Castor és Pollux, azaz a Dioszkuroszok pedig nemcsak a mitológiai történetben, vagyis a költői univerzumban vannak jelen, hanem az Ikrek csillagkép formájában a tényleges égbolton is.³¹

A versek azt is igen következetesen mutatják be, hogy e kétosztatú poétikai térben és időben milyen szemléletmód, emberi viselkedésmód lehetséges. Az egyik szemléletet az égre néző, eget fürkésző, halhatatlanságra vágyó alakok testesítik meg, ennek prototipikus alakja a csillagász: az ég kémlelése Hell, Bogdanics Imre³² vagy Sajnovics János³³ kapcsán, de a csillagászat műzsája, Urania esetében is mintegy epikus, visszatérő toposz a versekben. Ellentétjét a Minervát okítani akaró disznó jeleníti meg *A latin közmondásról: „Disznó tanítja Minervát”* című versben,³⁴ melynek címszereplője nem fürkészik és kérdez, hanem kioktat, végletesen földhözragadt, nem mer az ég felé tekinteni, nem is emberi, hanem állati figura. Világosan felidézi e kettős attitűd az antik toposzt, mely talán Ovidius megfogalmazásában a legismertebb: „Minden egyéb állat letekint görnyedten a földre, / embernek fölemelt orcát és adta parancsát, / hogy föl a csillagokig pillantson, az égre tekintsen.”³⁵

31 Szerdahelyi kötetének csillagászati vonatkozásairól lásd BALOGH Piroska, „»Concordia Poeseos et Astronomiae«: A csillagászat szerepe két 18–19. századi magyar esztétikaprofesszor, Szerdahelyi György Alajos és Schedius Lajos János művészetszemléletében”, in *Matézis, mechanika, metafizika: A 18–19. századi matematika, fizika és csillagászat eredményeinek reprezentációja a filozófiában és az irodalomban*, szerk. GURKA Dezső, 181–202 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2016).

32 *Daniel Emericus Bogdanich Die 31. Ian. Anni MDCCCLII. mortuus*, SPP 1803, 238. Bogdanich Imre Dániel (1760–1802) a budai csillagvizsgáló munkatársa, Lipszky János térképészeti felmérésének aktív résztvevője.

33 *Ioanni Sainovics Astronomo Celebri. Dum in Castro Gentilitio Tordas Hilaria fuere acta*, SPP 1803, 49–50. Sajnovics János (1733–1785) jezsuita szerzetes, matematikus és csillagász, a finnugor nyelvrokonság felfedezője.

34 *De Veteri, et trito Latinorum Adagio: Sus Minervam*, SPP 1788, 220–221; második változata: *Minervae Doctor. Ex Veteri Adagio*, SPP 1803, 244.

35 „Pronaque cum spectent animalia cetera terram, / Os homini sublimis dedit, caelumque tueri.” Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, 1, 84–85 (Devecseri Gábor fordítása). A fölfelé tekintés mint humán karakterisztikum már Platón szövegeiben felbukkant (*Timaiosz*, 90a–b; *Állam*, 516a–b), de Ovidius forrása valószínűleg Cicero volt: „Qui primum eos humo excitatos celso et erectos constituit, ut deorum cognitionem caelum intuentes capere possent. sunt enim ex terra homines non ut incolae atque habitatores sed quasi spectatores superarum rerum atque caelestium, quarum spectaculum ad nullum aliud genus animantium pertinet.” – „Ő volt az, aki először felemelte őket a földből, felegyenesítette és felmagasította őket, hogy az eget szemlélve képesek legyenek felfogni az istenek ismeretét. Az emberek ugyanis a földből származnak, de nem mint annak lakói és birtokosai, hanem mint a magasabb rendű és égi dolgok szemlélői, amelyek látványa egyetlen más élőlényre sem tartozik.” *De natura deorum*, 2, 140. A toposz számos humanista szerző művében szerepel, Giovanni Pontano, Marsilio Ficino mellett legismertebb és Szerdahelyi kötetének poétikai keretéhez releváns újrafogalmazása Pico della Mirandola *Oratio de hominis dignitate* című, 1486-os írásában olvasható: „Nem alkottunk sem éginek, sem földinek, sem halandónak, sem halhatatlannak, hogy önmagadat amilyennek csak akarod, döntésed és rangod értelmében magad alakítsd ki, s mint a fazekas, abba a formába gyúrd át, amelyik inkább tetszik. Lelked végzéséből lesüllyedhetsz az alacsony, állati világba, és újjászülethetsz a felsőbb, az isteni világba.” – „Nec te caelestem neque terrenum, neque mortalem neque immortalem fecimus, ut tui ipsius quasi arbitrarius honorariusque plastes et fctor, in quam malueris tute formam effingas. Poteris in inferiora quae sunt bruta degenerare; poteris in superiora quae sunt divina ex tui animi sententia regenerari.”

Végül pedig fontos megemlíteni a kötetek másik lényeges, részint paratextusként viselkedő szövegét. Az első kötet utolsó, *Az olvasóhoz* címet viselő verse³⁶ ugyanis egy újabb finom, de egyértelmű használati utasítást ad a kötet egészéhez. Egyrészt jelzi előre, hogy egy másik *silva*-kötet is várható a poétától, amely egyébként majd 1803-ban valóban meg is jelenik. De ami még érdekesebb: a vers első sora egyértelmű Horatius-travesztia,³⁷ és a vers második felében is további intertextuális utalásokkal és nyílt célzásokkal is jelzi a költő, hogy „Múzsám vérében méreg van”, azaz versei travesztia-ként, szatíráként, ironikus hangnemben is olvashatók, sőt, olvasandók. A második kötet első verse, ugyancsak *Az olvasóhoz* címmel,³⁸ az előbbi vers parafrázisa, az előző záróverssel szervesen összekapcsolódva egybefűzi a két kötetet. Ez a változat már meg-lévőként utal a Pannon Parnasszus második csúcsára, amely a második kötetben ölt testet, és pedig a konfrontatívabb gúny, travesztia mellett egyértelműen a finom, csak éles érzékkel észrevehető iróniát (főként az ironikus sejtetést, elhallgatást) mutatja be a kötet fő költői hangnemeként. Ezt a női portrék kapcsán sem árt szem előtt tartani.

Ez a kétosztatú poétikai tér és idő, valamint e kettős attitűd adja tehát a kontextusát a kötet nőalakjainak. Ezek az alakok négy csoportba sorolhatók: valószerű, tipizált, al-legorikus és mitikus égi nőalakok bukkannak fel a versekben.

Valószerű nőalakok

Valószerű nőalakoknak tekintetem azokat, akiket a versek reális, a hétköznapi emberi életben mozgó és élő személyként jelenítenek meg, függetlenül attól, hogy a lábjegyzetek vagy egyéb tudásunk alapján létező személyről mintázta-e őket a költő. E nőalakok ábrázolásában szinte minden alkalommal meghatározó elem az antropológiai szférát uraló halandósághoz való viszony. Az első példa legyen a már emlegetett magyar amazon, Niczky Anna grófnő. Két versben jelenik meg: *Az igazi magyar Amazonról*³⁹ és az *Egy igazi amazon halálára*⁴⁰ című versszövegekben, az első a már említett műtétet, a második a grófnő halálát mutatja be. Ennek a nőalaknak a fő karakterjegye a bátorság, mégpedig a halált megvető bátorság, ahogyan a második vers írja: „Ha a vad halál legyőzhető lenne, ő lett volna, aki legyőzi.” Niczky Anna meghal, ám, mint azt az amazonmetafora jelzi, bátorsága a példák sorába emeli őt, ami, ha részlegesen is, ki-

Giovanni PICO DELLA MIRANDOLA, *De hominis dignitate, Über die Würde des Menschen*, szerk. August BUCK (Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1990), 6 (a magyar szöveg Lázs Sándor fordítása). Szerdahely korában többek között Pope írásai (pl. *An Essay on Man*) aktualizálták újra.

36 *Ad Lectorem*, SPP 1788, 241–243. Az idézett részlet: „Namque venenatum fel mea Musa gerit.” Uo., 242.

37 „Nondum opus exegi”, *Ad Lectorem*, SPP 1788, 241. – „Exegi monumentum aere perennius”, Quintus HORATIUS FLACCUS, *Carmina*, 3, 30, 1. („Még nem alkottam meg/építettem fel művemet” – „Megalkottam/felépítettem ércnél maradandóbb emlék-művemet”).

38 *Ad Lectorem*, SPP 1803, 1–3.

39 *De vera Amazone in Hungaria*, SPP 1788, 6–8; SPP 1803, 61–62.

40 *In mortem verae amazonis*, SPP 1788, 122–123; SPP 1803, 95. Az idézett részlet: „ab illa, / Si posset vinci Mors fera, victa foret.” Uo.

menti a teljes enyészet hatalma alól. Ugyanezt a poétikai stratégiát alkalmazza a költő Nagy Katalin cárnő bemutatásánál (*II. Nagy Katalin orosz cárnőhöz*):⁴¹ az ő esetében „nagy tettei” azok, amelyek részlegesen felmentik az enyészet alól, hiszen, mint a költemény utal rá, neve fennmarad, és „már most látják benned / a jövő századok példaképét”. Itt is megerősíti ezt egy mitikus párhuzam, bár sokkal bizonytalanabban, mint Niczky Anna esetében: „Keresem Semiramis nevét, de azt mondják, ő sem egyetlen nő volt, / és mégsem találni párhuzamot veled.” Nem véletlen, hogy a mitikus párhuzamok egyik esetben sem istennők, hanem mitológiai, ámde halandó lények. Ám nemcsak az égre néző attitűd jelenik meg a valószerű nőalakok ábrázolásában. Az *Egy nőről, aki reményét veszítve egy katonával való házassága iránt, a Dunába vetette magát Budán, 1786-ban* című vers⁴² egy leányanya öngyilkossági kísérletét és megmentését örökíti meg, bár korántsem a Kölcsey verseiből és novelláiból ismert⁴³ empátiával. A leányanya élet-helyzetén keresztül a vers egy olyan szituációt jelenít meg, ahol a halál a menekülés, az élet pedig a bűnhődés: a leányanya Dunába ugrása nem halált megvető bátorság, hanem az élettől és a szégyentől való menekülés motívuma. És bár a vers, legalábbis a matróz záró szavai alapján, a megtisztulás lehetetlenségét, a társadalmi ítélet kérlelhetetlenségét hangsúlyozza, az, hogy az ítéletet egy matróz mondja ki a versbeli költői hang helyett, némi gyanúra ad okot. Mint a pénz istennőjét dicsőítő versnél⁴⁴ is látható lesz majd, számos versszöveg a társadalmi diskurzusok és viselkedésmódok sarkított, kiélezetten kegyetlen bemutatásával nem ítéletet és didaxist közvetít, hanem kifejezetten ironikus fényben mutatja fel ezeknek a helyzeteknek az embertelenségét. Másként ironikus viszont az e szöveg párversének tekinthető *Példázat: Egy nő, aki jogosan kívánja a halált* című írás,⁴⁵ amely akár Petőfi *A férj hazajő betegen* kezdetű, *Felhők* ciklusban olvasható rövid szatírájának⁴⁶ előképeként is tekinthető. Itt is egy halált kívánó nő áll a vers középpontjában, aki, legalábbis szóban, hajlandó lenne megváltani életével férjét a haláltól, ám mikor tettekre kerül a sor, visszakozik, és férjét löki a halál karjaiba. Ha a címek és téma hasonlósága miatt valóban az előző vers párdarabjaként olvassuk, akkor több következtetést is levonhatunk. Egyrészt a második vers általánosító példázat, nem konkrét eseményt ír le, és nem egy versszereplő, hanem maga a cím mondja ki a tanulságot, ha úgy tetszik, ítéletet: az effajta nő valóban megérdemli a halált. Ezzel szemben a leányanya esete, aki tisztességének mentése érdekében valóban nem riadt

41 *Ad Catharinam II. Magnam Russiae Magnae Imperatricem*, SPP 1788, 90–92; SPP 1803, 86–87. Az idézett részletek: „In TE prototypen secla futura vident.” SPP 1788, 92. „Quaero Semiramidem. Non una Semiramus esse / Fertur at exemplum non habet ulla TUUM.” Uo., 91.

42 *De Muliere quae desperato Militis coniugio se deiecit in Danubium Budae Anno MDCCLXXXVI.*, SPP 1788, 96–97.

43 Kölcsey Ferenc *A vadászlak* című novellájában, illetve *Éji temetés* című versében dolgozta fel a leányanyaság és az ehhez gyakran kapcsolódó csecsemőgyilkosság problémáját.

44 *Quae Dea Maxima?* SPP 1788, 115–117; második változata: *De Pecunia Terrarum Regina, et Dea*, SPP 1803, 31–32.

45 *Parabola Femina Mortem pro Merito adpetit*, SPP 1788, 222; *De Muliere Quae pro Coniuge optavit mori*, SPP 1803, 218–219.

46 PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1845. augusztus–1846): Kritikai kiadás*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Petőfi Sándor összes művei 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003), 128–129.

vissza a haláltól, ámbár a matróz el-, illetve megítéli, nem példázat, hanem személyesebb és konkrétabb történet, és az elhangzó ítélet érvényessége sem egyértelmű, éppúgy minősítheti a matrózt, mint a lányt. Végezetül érdemes még itt megemlíteni egy olyan verset, amely nem az ábrázolt nőalak halálhoz való viszonyát állítja középpontba, hanem a nőalak ábrázolásával magát a halált, mint a személyiség teljes és döbbenetes megsemmisülését állítja elénk. A *Pyrrha sírjáról, akit szépsége miatt Magyarországon ünnepeltek* című vers⁴⁷ nőalakja ugyancsak mitikus lényeket, a gráciákat idézi meg: „Emeld fel a sírkövet! Hiszen Pyrrha, a Pannónia Gráciája, / itt nyugszik e márvány alatt. / Ó jaj! Mit látok? Gennyet, csupasz csontokat, rothadást, / tomboló pestist, szálló bűzt és borzalmat. / Zárd vissza a sírkövet! Nem, Pyrrha, aki Pannónia Gráciája, / nem nyugszik e márvány alatt.” Ha a feminista irodalomkritikától inspirálva némely olvasó fel is vonná a szemöldökét, hogy a női személyiség itt leegyszerűsítve azonosíttatik a szépséggel és a bájjal, ajánlott számára a kötet két rózsaversének elolvasása is. Bár *A rózsza minék is a szimbóluma és jele* című versben,⁴⁸ ugyan már az allegorikus nőábrázolás keretében, a rózsza ugyancsak a női grácia képi esszenciája, ám ugyanez a szimbólum *A Rózsáról elmélkedve* című versben⁴⁹ elveszíti genderjellegét, a versbeszélő arcának rózsájává változik, és egy szentimentális toposszá szelődülve immár nemtől függetlenül az emberi halandóság, hervadékonyság jelképévé alakul: „Általad én, ki rózsás arccal virulok, magamra gondolok. / Mi voltam? mi vagyok? mit készít nekem a Föld? / Amilyen a tiéd, olyan az én életem is; mi szegények! alig / Kezdünk el élni, létünk hamar megtörvén, elenyész.” Ezek a versek tehát báj, grácia és enyészet titokteli összefüggését, együttesét mutatják fel, és a felidézett nőalakok ezen ambivalens egység megtestesítőiként jelennek meg.

Fontos azt is kiemelni, hogy bár Szerdahely az 1803-as kötetet szerves egységként kezeli az első kötettel, a későbbi kötetben érezhetően felerősödik egyrészt a valószerű női alakok jelenléte, másrészt az az erős metaforikus kapcsolat, amely e nőalakok és a halál, elmúlás különféle formái, fájdalma, a szembenézéshez szükséges bátorság között van. Jól példázzák ezt a két női pártfogóhoz írt vers és az Alekszandra-versek. Az *Amíg Zichy Erzsébet, született Berényi Grófnő betegen feküdt* című versről⁵⁰ már esett szó, ehhez szorosan kapcsolódik a *Gyászánek Sándor Terézia, született Clairfort bárónőhöz* című

47 *De Sepulcro Pyrrhae a Forma in Hungaria celebratae*, SPP 1788, 101–102. A második kötetben szereplő szövegváltozat: *Sepulcrum Florae Inter Hungaridas celebratae apertum*, SPP 1803, 208. Az idézet: „Tolle sepulcralem lapidem! nam Pyrrha sub isto / Marmore, Pannoniae Gratia, Pyrrha iacet. / Eheu! quid video? sanies, nuda ossa, putredo, / Pestis adulta, vagus foetor, et horror inest. / Claude sepulcralem lapidem! non Pyrrha sub isto / Marmore, Pannoniae Gratia, Pyrrha iacet.” SPP 1788, 101–102.

48 *Rosa cuius rei Symbolum et Nota*, SPP 1788, 99. Második változatában Venus és Szűz Mária, azaz a buja és a szűzies báj virágaként egyaránt megjelenik: *De Rosa Florum Regina*, SPP 1803, 240–241.

49 *In contemplatione Rosae*, SPP 1788, 9–10; SPP 1803, 33. Az idézett részlet: „Per te ego, qui rosea vernabam fronte, recorder. / Quid fuerim? qui sim? quid mihi Terra pareat? / Ut tua, vita mea est; miseri! vix cepimus illam / Vivere, vita brevi tempore fracta perit.” SPP 1788, 10.

50 Lásd a 10. jegyzetet.

búcsúztató⁵¹ (egy szerzői lábjegyzet egyértelműen utal is erre).⁵² Míg a betegséggel, elmúlással küzdő Zichy grófnőt tudása révén megistenülő, bölcs pártfogóként mutatja be a költő, így próbálván ellensúlyozni a halál megsemmisítő erejét; Sándor bárónőt egy személyesebb költői ajándékkal búcsúztatja, a gyermektelen asszonyt a vers erejével anyává avatva: „Ó, Anyám! – Mert anyja voltál mindazoknak, / Akiknek szívét jóságoddal megnyerted. / Anyai érzésed adja neked e szent nevet.”⁵³ Az Alekszandra-versek Alekszandra Pavlovna orosz nagyhercegnő, József nádor fiatalon meghalt első felesége⁵⁴ tiszteletére íródtak. Az első vers menyegzői köszöntő, amely Alekszandra hercegnőt a Concordia földi megtestesüléseként ünnepli;⁵⁵ a második vers ekphrasis,⁵⁶ mely a nagyhercegnő képének bemutatása ürügyén szépségét Venus mellé emeli, csattanójával pedig láthatatlan tulajdonságainak (erény, intelligencia) már-már isteni mivoltát hangsúlyozza; a harmadik vers gyászének,⁵⁷ mely mitikus keretbe, Péleusz és Thetisz nászának történetébe⁵⁸ emeli a hercegnőt, Thetisz szerepében, azaz halhatatlan istennőként, ezzel adva nyomatékot (a/z ily módon természetellenes, voltaképp lehetetlen) halála feletti döbbenetnek. A halál és az elmúlás ellensúlyát tehát e földi nőalakok pantheonizációja jelenti egy esszenciális metamorfózis révén: a bölcsesség, az anyai jóság, a reménybeli utód révén a földi világba hozott remény és békesség az, amely kiemeli őket a földi rengeteg világából. Ez a folyamat egyszersmind párhuzamos azzal a vágyott metamorfózissal, melyet a második kötetben a költői hang saját magára is vonatkoztat.

51 *Epicedium Theresiae Lib. Bar. Sándor Natae e L. B. de Clairfort*, SPP 1803, 116–118.

52 „Mandato Iosephi II. Aug. Corpora Mortuorum extra Urbem debuere humari. Budensi in Agro Zichya secrevit locum, domumque posuit, in qua cum Sandoria sepeliri voluit. Mutato per mortem Augusti tempore mutatus est Mortuorum status; Sandoria quidem mansit in Urbis pomoerio; sed Zichya immortalis anno 1796 locum in Urbe pro se destinavit, occupavitque; uti dictum est Sect. II. ad Num. 18.” – „II. József császár rendeletére a halottakat a városon kívül kellett eltemetni. A budai határban Zichy grófné különített el egy helyet, s épületet is emeltetett, ahol Sándor bárónéval együtt nyugodni kívánt. Ám a császár halálával az idők változtak, és a halottak sorsa is megváltozott; Sándor báróné ugyan a város peremén maradt, de Zichy grófnő – halhatatlan lévén – 1796-ban magának helyet jelölt ki a városban, és el is foglalta azt, amint az a II. szakasz 18. pontjánál említve van.” Uo., 117.

53 „Ah Mater! – Nam Mater eras communis eorum, / Qui tibi per mores complacuerunt suos. / Matris ab adfectu sumis tibi nomen.” Uo., 116.

54 Alekszandra Pavlovna orosz nagyhercegnő (1782–1801) I. Pál orosz cár legidősebb leánya, aki 1799-ben Habsburg–Lotaringiai József Antal főherceggel kötött házassága révén osztrák főhercegné, valamint magyar nádorispánné lett, első gyermeke születésekor gyermekágyi lázban hunyt el. A vele kapcsolatos alkalmi költeményekről lásd VADERNA Gábor, „Menyegző a rendi költészetben a 19. század elején: Alexandra Pavlovna és József nádor, gróf Rhédey Lajos és Patay Szusanna esküvőjének költészeti reprezentációja”, *Századok* 150 (2016): 731–770.

55 *Coniugibus Porphyrogenitis Iosepho A. Aust. Regni Hung. Palatino et Alexandrae M. Principi Russiae* [A Császári Jegyesekhez: Joseph Ausztriai Főherceghez, Magyarország Nádorához és Alekszandra Orosz Nagyhercegnőhöz], SPP 1803, 178–181.

56 *Imago Spectaculo Exposita* [A kiállított képmás], SPP 1803, 181.

57 *Memoriae Immortali Alexandrae Magnae Principis Russiae, Et Archiducis Austriae Anno MDCCCL. Die XVI. Martii* [Alekszandra Orosz Nagyhercegnőnek és Ausztria Főhercegnőjének örökkévaló emlékeztetése 1801. március 16-án], SPP 1803, 186–187.

58 A vers első sorban azt hangsúlyozza, hogy Alekszandra nagyhercegnőtől hasonlóan legendás hős gyermek születését várták, mint Thetisz fia, Akhilleusz volt.

A Mercuriusi költő a hegy második csúcsára törekszik című vers⁵⁹ ugyanis a második kötet megalkotását a Parnasszus második csúcsának megmászásaként írja le, mely a költő számára egyre fájdalmasabb és gyötrőbb, de melynek során egyre közelebb kerül az Éghez, és ahhoz a pillanathoz, amikor maga is annak lakójává válhat, mégpedig épp költő mivolta révén.⁶⁰ A halál fájdalmas közelsége itt is egybefonódik egy sajátos önpantheonizációval, mely egyszersmind egybeesik a verseskötet megírásának, az abban ma is eleven költői szubjektum megalkotásának folyamatával.

Tipizált nőalakok

A következő kategóriába, azaz a tipizált nőalakok közé azokat soroltam, ahol a költői reprezentáció nem az emberi hétköznapiakban mozgó személyiségként, hanem vagy egy női tulajdonság, karakterjegy megtestesítőjeként jeleníti meg az adott nőalakot, vagy csak magát az adott feminin karakterjegyet jeleníti meg. Ez a tulajdonság vagy karakterjegy a már említett kettős, égre néző és földhözragadt, fény és sötétség szemléletnek megfelelően lehet pozitív vagy negatív, és többnyire hatásában ábrázolódik. Jó példa erre a két esküvői köszöntő, amely mintegy párba rendeződik a két házasságról szóló figyelmeztetőverssel. Az *Esküvői ének a tekintetes és nagyságos királyi tanácsos, Aczél István tiszteletére* című vers⁶¹ menyasszonya, Barbara úgy jelenik meg, mint az erős szerelmével még az acélt, pontosabban Aczélt is meghajlítani tudó nő. *A házasságról, válasz egy barátnak* című verses levél⁶² írója viszont, nem kevés cinizmussal, éppen az efféle meghajlítás, azaz igába hajtás kapcsán fejti ki tiltakozását. *A méltóságos Révai Péter és Sándor Eszter esküvői napjára* című versben⁶³ a menyasszony, Eszter a bibliai Esztert idéző királynőként, azaz a férfiakra hatást, hatalmat gyakorló nőként jelenik meg. *A Fegyverek egy barátom számára a női harapósság ellen* című vers⁶⁴ is egy erős királynőt mutat be, csak hogy itt a szép Eszter helyett a harapós kutyává változott Hekabé⁶⁵ jelenik meg. És aki esetleg hasznos tanácsot remél a versbeszélőtől, most is hoppon marad, mert iro-

59 *Mercurianus Tendit ad Alterum Montis Verticem*, SPP 1803, 162–164.

60 „Miért időzöm még e földön? [...] / Ha fentről, az égből származik az emberi lélek, / Itt van az én helyem is e régióban. / Valami vár rám odafent – de hol? Melyik csillag / Lesz az, melyet az Ég Ura nekem kijelöl? / Boldog lelkek, kik már ott laktok odafent, / Mondjátok, milyen messze van Mercuriusi Költő / Attól a végső naptól, mely földön a legutolsó? / Ó, siettesd pályádon futásod, csillag, / S te is, idő, hozd el számomra a holnapot, mint a végső napot!” Uo.

61 *Epithalamium Spect. ac Magn. D. Consiliario Regio Stephano Aczél*, SPP 1788, 92–94.

62 *De Coniugio, Responsio Amico data*, SPP 1788, 53–54; második változata: *Amico Connubium ineunti datum Responsum*, SPP 1803, 125–126.

63 *Ad diem nuptialem Ill. Comitum Petri De Réwa, et Estheris Sándor*, SPP 1788, 124–125; SPP 1803, 84–85.

64 *Arma Contra Mordacitatem Femineam data meo Familiari*, SPP 1788, 111–112; második változata: *Consilium Contra Mordacitatem Femineam conquerenti datum*, SPP 1803, 222. Az idézett részlet: „Si lapidem iacias, lapidem mordebit; et illa, / Quae Priami Coniux fecerat, haec faciet. / Si sileas, caveasque Canem, victoria parta est. / Ista per arma Maro! victor abire potes.” SPP 1788, 112.

65 Hekabé/Hecuba a trójai mondakörben Priamosz király felesége, aki Trója eleste után Odüsszeusz rab-szolgája lett, átkozta őt, ezért az istenek kutyává változtatták, hogy elsőkhessen.

nikus kikacsintással itt is a kikerülés, megkerülés marad az egyetlen opció: „Ha követ dobsz rá, a követ fogja megharapni; és amit / Priamosz felesége tett, azt ő is meg fogja tenni. / De ha hallgatsz, és kikerülsz a kutyát, már győztél is. / E fegyverrel, barátom, diadallal távozhatsz.” Mindemellett egy Magdalához címzett rövid esküvői vers⁶⁶ az ideális feleség minden valószínűség szerint megvalósíthatatlan receptjét is megadja: egyszerre testesíti meg Venust, Junót és Pallast. Több esetben nem konkrét női karakterjegyek körvonalazódnak a versekben, hanem a nő romlást vagy épp gyógyulást hozó karaktere, erőtere. Pozitív női karaktert, mégpedig a női karakter esztétikai erejét jeleníti meg az *Annának, aki latin verset kért* című költemény⁶⁷ költői játéka. A mű arról szól, miért nem ír verset a költő a kérés ellenére (miközben persze mégis ír): Anna és általában a nők a versekben is kedvelik és értékelik a bájos és csiszolt dolgokat (azaz eredendően vonzódnak az esztétikumhoz),⁶⁸ s a költő fél, hogy nem tud ezen elvárásnak megfelelni. Ezért inkább fehér papírt küld: „Írj rá, amit szíved kíván! Amit kezéd ráír, / Az szebb lesz, mint bármely versem” – hiszen a női érzelmek eredendő esztétikai erővel bírnak. Bár nem ihlető, de gyógyító, azaz szintén pozitív erőként jelenik meg a feleség *A kertről. Az igen kiváló Daruvári gróf Jankovics Antal tiszteletére* című versben,⁶⁹ egy gyógynövényes kert közepén, Hügieia⁷⁰ mitikus képével azonosítva. Az ő ellentettje az *Egy hölgyhöz, akinek kertje sok liliommal van teleültetve* című vers⁷¹ szereplője, aki nem érti és nem éli a kertjét elborító liliom szimbolikus jelentését. Romlást hozó erőként jelenik meg Fúria, Harmonia, Szemelé, Iokaszté, Eriphülé mitikus párhuzamaival megtámogatva a nő *A hírhedt nyakékről, mely Franciaországban nagy vitát, Európában pedig várákozást gerjesztett 1785- és 1786-ban* című versben.⁷² *A vizet kínáló Phyllisnek* című vers⁷³ beszélője pedig Adónisz sorsát megidézve utasítja vissza a (számára pusztulást hozó) szép Phyllis kínálta vizet, nehogy lángokat igyon. És végül érdemes kitérni arra is, hogy a női karaktert bemutató verstípus sem nélkülözi az ironikus reflexiót. Az

66 *Carmen Nuptiale* [Esküvői Ének], SPP 1803, 97–98.

67 *Annae Carmen Latinum postulanti*, SPP 1803, 239–240. Az idézett részlet: „Scribe, quod in voto est; quidquid tua dextera scribet, / Carminibus nostris pulchrius illud erit.” Uo., 240.

68 „Ami csiszolt, szép és igazán bájos, / azt minden nő – főként, ha a tanult és okos is – csodálja. / Ez tesz nekik, ezt olvassák újra és újra, / ajkukhoz emelik, dicsérik, / szívükben és szemükben hordozzák. / Mivel azonban nem tudok olyan verset írni, / amely méltó volna hozzád és kívánságodhoz, / ne kérj tőlem ilyet!” – „Nil nisi quod comptum, et pulchrum est, mireque venustum, / Femina, quantumvis docta, sagaxque supit. / Hoc placet, hoc iterum, rursumque recolligit, ori / Admovet, ac laudat, corde, oculisque fovet. / Tale ego cum nequeam Carmen componere, quale / Convenit, et tua sunt vota, rogare cave.” Uo.

69 *De Horto. Excellentissimi Comitis Antonii Iankovics de Daruvár*, SPP 1788, 52–53; SPP 1803, 85–86.

70 Hügieia/Hygieia, görög istennő, Aszklepiosz és Epioné leánya, betegségek megelőzésének és a jó egészség megőrzésének felelőse.

71 *Mulieri quae Hortum habebat Liliis multis consitum*, SPP 1788, 67; átdolgozott változata férfi karakterrel: *De Horto Multis Liliis consito*, SPP 1803, 79.

72 *De Monili famigerato, quod in Gallia magnam Litem, in Europa expectationem concitavit Anno MDCCLXXXV. et VI.*, SPP 1788, 26–27; második változata: SPP 1803, 57–58.

73 *Phyllidi aquam porrigenti*, SPP 1788, 8–9; második változata: *Phyllidi Aquam Offerenti*, SPP 1803, 18–19.

Ádámról, Éváról, vezetéknev nélkül című vers⁷⁴ azért nem ad vezetéknevet a két szereplőnek, mert, mint a vershez fűzött szerzői jegyzet mutatja, *locus extemporaneus*ról van szó, azaz a vers általánosan érvényes női-férfi szerepeket jelenít meg. A versnek már a felütése is zavarba ejtő genderproblémát exponál: „Két neved van? Ádámnak és Évának is hívnak? / Reggel Ádám vagy, este Éva? Valóban így van? / Vagy inkább mindig Ádám, mindig Éva vagy?” A vers beszélője felsorol a férfi és női természethez kötődő toposzokat, például Ádám az erkölcsös keresztény ember, Éva a szokások és a természet megtestesítője, illetve Éva a romlottság reprezentálója is, mert becsapta férjét. Közben folyamatos figyelmeztetést kap az olvasó arra vonatkozóan, hogy a vers vélekedéseket, mégpedig megkérdőjelezhető vélekedéseket közvetít felé: „Ez lenne az, amit mesélnek? Kérdezem, mert / nem biztonságos hinni a szavaknak: a hír gyakran csal.” A csattanó pedig egy költői invencióval oldja fel a felütés problémáját, vajon hogyan lehet valaki egyszerre Ádám és Éva: ha valaki férfiként becsapja, megcsalja a nőt, hiszen férfiként az Ádamság, de csalóként az Évaság állítólagos lényegét testesíti meg. Ennek nyomán a záró sorok biztatása ironikus felszólításként olvasható, ami kiélezve mutat rá arra, hogy a csalás akkor is csalás, ha férfi és nem asszony követi el, azaz az úgynevezett férfi és női karakterjegyek valójában genderfüggetlen, közös emberi attitűdök.

Allegorikus nőalakok

Ugyanez a látszólagosnak bizonyuló osztottság figyelhető meg az allegorikus nőalakok esetében is. Ide azokat az allegóriaként működő alakokat soroltam, akik a szövegben nyilvánvalóan nőneműként ábrázolódnak, de nem az égi, mitikus szférához köthetők, hanem a földi, emberi életet mozgató jelenségekre, erőkre mutatnak rá. Itt is egymás mellé rendezhetők pozitív–negatív párversek. A testi bajok allegóriái között vannak gyógyító erők, mint *A budai fürdőkről* című versben⁷⁵ szereplő Buda nimfa, aki felforósítja és gyógyító, termékenyítő erejűvé teszi a Gellért-hegy gyógyvizet. Ilyen a *Háladás az isteni Apollóniának* című versben⁷⁶ feltűnő Szent Apollónia, a fogfájós betegek védőszentje⁷⁷ is, aki fájdalmas bölcsességfogától szabadítja meg a versbeli beszélőt. Podagra, azaz Köszvény istennő viszont egyértelműen negatív erőként jelenik meg, még az őt kiirtani akaró orvosokon kegyetlen bosszút áll *A köszvény megbünteti ellenségeit*

74 *Adamo Evae sine Cognomine*, SPP 1788, 135–136. Az idézett részletek: „Duplex Nomen habes? Adamus, et Eva vocaris? / Mane, aiunt, Adam; Vespere es Eva. Itane est? / Aut potius tu semper Adam, tu semper es Eva?” SPP 1788, 135–136. „Estne hoc, quod narrant? quaero, quia Credere non est, / Tutum sermoni: fallere Fama solet.” Uo., 135.

75 *De Thermis Budensibus*, SPP 1788, 24–25; SPP 1803, 37–38.

76 *Eucharisticon. Divae Apolloniae Datum*, SPP 1788, 21–23; második változata: *Eucharisticum Divae Apolloniae Virgini, et Martyri*, SPP 1803, 151–152.

77 Szent Apollónia fogászati vonatkozásairól lásd FORRAI Judit és Andrew I. SPIELMAN, „History of Saint Apollonia”, *Kaleidoscope: Művelődés- Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat* 14/28 (2024): 390–391.

című versben:⁷⁸ „Sem a Taenari Phlegeton, sem az Echidna mérge, / sem Nessus véráz-tatta köpenye nem éget így.” Az emberi társadalmat irányító erők közül ambivalens istenség Iris, aki egyszerre jeleníti meg a vágyott szövetséget és békét, és tűnékenysége, szivárványként való szertefoszlása révén e béke reményének csalóka mivoltát *A szivárványhoz 1796-ban, a háború idején* című költeményben.⁷⁹ Pecunia, a pénz istennőjének ironikus dicshimnusza pedig a sokat eláruló *Ki a legnagyobb istennő?* címet kapta.⁸⁰ Ugyancsak erősen szatirikus vers a két Fortuna-vers is: a *Festőnkről, aki a képén szövet-séget próbált kötni Erény és Szerencse között* című vers⁸¹ a szerencse állhatatlanságának invenciózus, vizuális megjelenítésére épül, *A szerencséről* című vers⁸² pedig magának a Szerencsének mint allegorikus erőnek a nemére, kinézetére, majd létezésére kérdez rá és vonja kétségbe kilétét, legalábbis a ráció felől nézve. A legizgalmasabb női allegóriapáros talán a Philosophia és a Natura, azaz a Filozófia és a Természet. *A filozófiához* című vers⁸³ Filozófia istennő színeváltozását, romlását írja le: „Ó, istennő, aki egykor az elmék és a lelkek uralkodója voltál, / mondd, hol vagy most, Filozófia? / Az egykor erőnyes és tiszteletre méltó filozófia / sok tanítványt tudhatott maga körül. / Most azonban, miután helyét egy romlott istennő foglalta el, / ahány levél van az erdőben, anynyi bölcslet vélünk látni. / Mert bárki, aki gonosz eszközökhöz bátrabban mer nyúlni, / ma már a nép ítélete szerint filozófusnak számít.” Filozófia istennő rejtélyes színeváltozása, a jó filozófia eltűnése azért veszélyes, mert, mint a *Természetünk saját bűnünk miatt homályosult el* című vers⁸⁴ töpreng felette, a filozófia lehetne az egyetlen, amely a mindannyiunkban közös Natura, azaz Természet homályba, sötétségbe borult mivoltára fényt tudna deríteni. A filozófia színeváltozására emlékeztető meg hasonlást mutat be *Az elme apoteózisa* című költemény⁸⁵ is, mely arra reflektál, hogy az ateizmus korában istenként (pontosabban istennőként, hiszen nőnemű) tisztelik az elmét, csakhogy „amint az emberi elme / Istenné emeli önmagát, Saját ostobaságának áldozatává válik”. Biopoétikai szempontból is érdekesek azok a versek, ahol az ember természetéhez fűződő kapcsolatát jelenítik meg allegorikus nő- és férfialakok. *A szellő nimfájáról – költői*

78 *Podagra suos Hostes ulciscitur*, SPP 1788, 236–238; második változata: *Podagra Hostes suos, Medicos, ulciscitur*, SPP 1803, 219–220. Az idézet: „Non ita Taenarius Phlegeton, non virus Echidnae, / Aut toga Nessae sanguine tincta cremat.” SPP 1788, 238.

79 *Ad Iridem Anno MDCCXCVI. Bello saeviente saepius visam*, SPP 1803, 172–173.

80 Lásd a 43. jegyzetet.

81 *De Pictore nostro, qui sua in Tabula Foedus parabat facere inter Virtutem, et Fortunam*, SPP 1788, 125–126; második változata: *De Pictore qui inter Virtutem, et Fortunam Foedus parabat pingendo facere*, SPP 1803, 217–218.

82 *De Fortuna*, SPP 1788, 181–183; *Fortuna in se, suisque Cultoribus varia*, SPP 1803, 242–243.

83 *Ad Philosophiam*, SPP 1788, 141–142; SPP 1803, 155–156. Az idézet: „O! Dea! quae mentes, animosque aliquando regebas, / Quo tandem nunc es Philosophia loco? / Quae quondam in terris proba Philosophia valebat, / Discipulos potuit dinumerare suos. / Nunc quae depulsae successerat improba Divae, / Quot folia in silvis, tot putat esse Sophos. / Nam quicumque malos noverere audacius úti / Iudicio populi sunt modo Philosophi.” SPP 1788, 141–142.

84 *Natura nostra Vitio nostro est obscurata*, SPP 1788, 95–96.

85 *Apotheosis Mentis*, SPP 1803, 157–158. Az idézet: „Dum de Mente Deam, Numenque Humana creat Mens, / Victima Stultitiae Mens cadit ipsa suae.” Uo., 158.

játék című költeményben⁸⁶ Aura, a szellőnimfa és Zephyrus, a nyugati szél konfliktusában a költő egyértelműen a szelíd és játékos erő mellett áll ki az erőszakosabb, dalait a levegőben szétszóró széllel szemben. Éppígy a *Párbeszéd a költő és Diana között a vadászatról* című vers⁸⁷ udvarias vitájában a költő a vadakat dallal szelídítő Orpheus szerepe mellett teszi le a voksot, szemben Diana és Apollón (itt inkább sport- vagy hobbi-) vadászatot propagáló, erőszakos magatartásmintájával. Azonban földi szféra testi világot, természetet és társadalmat is uraló allegorikus istennői közül, úgy tűnik, a leg-erősebb és a legtöbbet emlegetett a sötétséget, az árnyakat képviselő, mindent eltakaró Éj, azaz Nox. Az *Éjről* című vers⁸⁸ legalábbis egyértelműen ezt emeli ki, és finoman, de az Éj eltűnésének kívánságát fogalmazza meg. Ugyanakkor az ezt követő, *Panaszok és sóhajok* című vers⁸⁹ felülírja ezt a konvencionálisan negatív Éj-képet. Az Éj istennője itt úgy jelenik meg, mint akinek a rejtekében/keblén az elmondhatatlan emberi fájdalom kisírható. Az elfojtott, belső, az emberi lét legmélyéről fakadó fájdalom feltörése, mely Kölcsey *Elfojtódását*, Ady *Sírni, sírni, sírni* versét is ihleti majd, újfent arra mutat rá, mint a természetéről szóló vers: ahogyan a Natura is bennünk lakik, bár homályba vész előttünk, úgy ez az ismeretlen és vigasztalhatatlan fájdalom is egy belső, emberi éjszaka feltárulása. A második kötetben ehhez a sötét és ellentmondásos allegorikus nőalakhoz egy újabb istennő, a Mors, azaz a Halál is csatlakozni látszik, nyilván nem függetlenül a földi nőalakok ábrázolásában tapasztalható, a halál és enyészet irányába történő hangsúlyeltolódástól. Ezt az allegorikus alakot azonban a költő úgy engedi be költői világának terébe, hogy egyszersem ki is zárja onnan, amint *A Halálról. Tekintetes Gróf Jankovits Antal emlékére* című gyászversében olvashatjuk: „De mégis, mit keres itt, Parnasszus erdejében / E keserű, sápadt, vak, kegyetlen és irigy Halál? / Sem Parnasszus ligetei, sem e hegy lakói, / Sem a költők, sem a kilenc Múza, / Sem a babérváros szent hegy nem tűri meg a halált. / Phoebus élni fog, s a Múzsák népe dalolni fog, / Parnasszus berke élni fog, s élnek majd mindazok, / Kik e helyhez méltó verseket írnak: itt nincs hatalma a Halálnak!”⁹⁰

Mitikus nőalakok

Míg a földi szféra rengetegében látnivalóan igen sok valószerű, tipizált vagy épp allegorikus nőalak bolyong, az égi szféra mitikus tere Szerdahely kötetében kifejezetten maszkulin. A földi világot uraló és múlt időre tagoló Éj istennővel szemben itt egy

86 *Lusus poeticus de Aura nympha*, SPP 1803, 91–93.

87 *Dialogus inter Poetam, et Dianam. De Venatione*, SPP 1803, 121–125.

88 *De Nocte*, SPP 1788, 40; második változata: *De Nocte, Antiqua Dea*, SPP 1803, 106.

89 *Querela et Gemitus*, SPP 1788, 40–41.

90 *De Morte. In Memoriam Exc. Comitiss Antonii Jankovits*, SPP 1803, 164–166. Az idézet: „Quid facit in Silva Parnassi, dicis, amara, / Lurida, caeca, rapax, tristis, et invidia Mors? / Nam neque Parnassi Silvae, nec Montis Alumni / Vates, nec Musae, Turba novenna, Sacri, / Laurigerique Iugi patiuntur Funera; vivet / Phoebus, et Aonidum Turba, canetque Nemus / Parnassi; vivent Vates, qui Carmina scribunt / Digna loco: Mors hic non habet imperium.” SPP 1803, 164–165.

férfi istenség, az örök Nap, „Sol”, „Phoebus” uralkodik (mint a *Historia Uraniae Musae* epüllionból kiderül, itt még Jupiter is alsóbbrendű, mert „Honnan származna Jupiter fénye, ha Apollón nem szórná ki sugarait?”).⁹¹ Ennek az égi világnak a csillagászat tudománya szerint egyetlen női lakója van, mégpedig Venus. A Szerdahely-féle *Mundus Poeticus*ban azonban egy másik istennő veszi át a helyét, Szűz Mária, akit, teológia ide vagy oda, a versek „Divá”-nak szólítanak. Ezt az átlényegülést két vers reprezentálja. A *Szűz Istenanyához* című vers⁹² szerint a Venus-féle szerelmet felváltja a Mária-féle szeretet: „Legyen tanúm a Szeretet, nem az, amelyben Cythereia gyönyörködik, / hanem az, amelyben a szív szelíden izzik: a Mária iránti szeretet.” Ennek csillagászati hátterét a Hajnalcillag biztosítja, melyet ugyan a csillagászok a Venus bolygóval azonosítanak, a költészeti hagyomány azonban *Maris stella*, Mária csillaga névvel illeti. Az *egekbe emelkedő Istenanyához* című vers⁹³ pedig csillagmetamorfózisként írja le Szűz Mária mennybemenetelét: a szöveg folyamatosan a „Virgo” megnevezést alkalmazza, és földi istenanya Szűzzé, égi csillagképpé váló átlényegüléseket mutatja be ezen átalakulást. Ugyanakkor ez az átlényegülés nehéz út, mely a legmélyebb emberi fájdalom és veszteségek teljes megélésén át vezet, amint *A szűzanyához, a Fájdalom Anyjához* című vers⁹⁴ hangsúlyozza.

A földi-emberi és az égi-mitikus szféra között tehát van átjárás, és sajátos módon az égi szféra női szereplői egytől egyig egy ilyenfajta mennybemenetel, csillagmetamorfózis révén tudják megvalósítani ezt a határátlépést. Ez történik, profán változatban, Mária Teréziával: a *Mária Terézia magyar királynőnek, midőn XIII. Kelemen pápa az Apostoli Királyi címmel ruházta fel* című vers⁹⁵ az uralkodónőt még Katalin cárnőhöz hasonlóan a földi mulandóságot neve megörökítésével meghaladó, földi szereplőként írja le. Az *Új csillag. Először az ausztriai égen pillantották meg 1773-ban* című vers⁹⁶ azonban, mely alighanem a legrövidebb olyan költemény, melyet Mária Terézia halálára írtak, már a mitikus, égi szférába emeli: „Gyászt, gondot tegyetek most félre, kegyes Polgárok! / Az ausztriai égbolton ugyanis új Csillag születik. / Mely a többi csillag között legszebben sugárzik, / JÓZSEF császárnak leánya biz az.” A metamorfózisvershez kapcsolt szerzői jegyzet szinte magánál a versszövegnél is hosszabb, és egyértelművé teszi a *translatiót*, vagyis átváltozást, amit ráadásul összekapcsol a kötet kulcsszereplőjével, Urániával is: „Mária Terézia főhercegnő a nevezett év január 23-án meghalt. Nem újdonság az efféle átváltozás azok számára, akik az eget vizsgálják, különösen a csillagászoknak, akik

91 „Unde Iovi Fulgor, nisi Phoebus Lumina spargat?” SPP 1788, 156.

92 *Virgini Deiparae*, SPP 1788, 78; *Ad Virginem Deiparam Affectus*, SPP 1803, 24–26. Az idézet: „Testis Amor mihi sit, non quo Cythereia gaudet, / Sed quo molle calet Cor, Marianus Amor.” SPP 1788, 78.

93 *Propempticon Virgini Deiparae ad Coelos abeunti*, SPP 1788, 3–5.

94 *Ad Virginem Dei Matrem Dolorosam*, SPP 1803, 210–211.

95 Lásd a 11. jegyzetet.

96 *Nova Stella. Primum in Coelo Austriaco visa Anno MDCCLXXIII.*, SPP 1788, 10; második változata: *Nova Stella In Coelo Austriaco orta*, SPP 1803, 11. Az idézet: „Moerorem, curamque pii deponite Cives! / Nascitur Austriaco nam nova Stella polo. / Quae reliquias inter radiat pulcherrima Stellas, / Filia IOSEPHI Caesaris una fuit.” SPP 1788, 10.

szoktak az égen szemlélni Urániát, Kassziopeiát, Andromédát, a Plejádokat stb.”⁹⁷ Ezek a versek jelzik, hogy az Ég emberfeletti horizontjára az ember csak kivételes esetekben emelkedhet fel, mely felemelkedés a halált a halhatatlanná válás folyamatává lényegíti át (szinkronban azzal, ahogy az égi felemelkedés leírása által születő költeményben, azaz a költemény egében válik halhatatlanná az illető).

Mint az imént idézett jegyzet mutatja, Mária és Mária Terézia csillaggá válása előképe a kötet igazi tétjének: Urania múzsa égi istennővé, azaz bolygóvá emelésének, melyet a kötet leghosszabb versszövege, *Az Urania Múzsa története* című epüllion⁹⁸ ír le. Ebben a kontextusban a *Historia Uraniae Musae* aktuáltudományi intenciója (azaz az érvelés amellett, hogy a Herschel által felfedezett új bolygó neve *Urania* legyen, ne *Uranus*)⁹⁹ háttérbe szorul. A mitopoetikus elbeszélés szerint Phoebus kérésére Uranus beleegyezik, hogy lánya, Urania, a csillagászat múzsája az égboltra kerüljön. Saturnus azonban fellázad a nőuralom ellen, így Urániának menekülni és rejtőznie kell – most jött el az alkalom, hogy Herschel felfedezése révén visszanyerje az őt megillető helyet. A kötet kulcsszavainak horizontján ez az elbeszélés három szempontból is gyújtópontnak tekinthető. Egyfelől a mennybevitel leírásának kettősségéhez hasonlóan egyszerre jön létre poézis (és mítosz) fikciós univerzumában az Uránia múzsa történetét felépítő, ezáltal a mitológiai alakot újrakonstruáló történet, illetve a történet megírásával mint beszédaktussal a tényleges fizikai univerzumban is megkonstruálódik egy új bolygó „egyénisége”, neve. Másfelől nemcsak a történet tere egyesíti a csillagászati és poétikai diskurzust, hanem a létrehozott mitológiai/asztronómiai szimbólum is: „Musa colat Terras, Sidera Diva regat” – ’Múzsaként az Földet tegye műveltté, Istennőként pedig uralja a Csillagokat’.¹⁰⁰ Azaz ahogyan Urania a poézis kozmoszában helyet biztosít a csillagászat szimbolikájának, éppígy a csillagászok univerzumában Múzsaként helyet biztosít a Poézisnek. Figyelemreméltó az is, hogy Urania Égbe emelése csak azáltal válik lehetségessé, hogy a legfőbb hatalmat Phoebus, aki a csillagászati Nappal, a kereszténység Istenével és a „Spiritus Poeticus”-szal azonos, ragadta magához Jupiter-től: „Ő a Világmindenség Lelke: ha szabad megneveznem, a legrégebbi Létező, / Aki a Földnek és a Csillagoknak életet adott. / Képes arra, hogy a halandó emberi fajt a Csillagok fölé emelje: / Az embereket örökéletűvé teheti.”¹⁰¹ Harmadjára pedig arra is érdemes figyelmet fordítani, hogy Urania, mint azt az imént idézett Mária Terézia-vers vagy az *Ámor, ki szabad akaratából lett fogoly a szűz Urániánál – esküvői ének* című szö-

97 „Maria Theresia Archi Dux die 23. Januarii anni citati mortua. Non esse novam huiusmodi translationem novere praecipue Astronomi, qui solent in Coelo spectare Uraniam, Cassiopeiam, Andromedam, Pleiades etc.” Uo.

98 Lásd a 9. jegyzetet.

99 Herschel 1781-ben fedezte fel a ma Uránusz néven ismert bolygót, amelynek III. György brit uralkodó tiszteletére a *Georgium Sidus* nevet adta. Johann Bode német csillagász azonban a többi bolygó elnevezéséhez jobban illeszkedő *Uranus* nevet javasolta, míg mások, többek között Maximilian Hell, az *Urania* elnevezés mellett kardoskodott. Ennek érdekében Szerdahely költeményét folyóiratában és külföldi nyomtatványokban is publikálta, saját verse kíséretében, lásd a 22. jegyzetet.

100 SPP 1788, 168.

101 „Ille Anima est Mundi: Archaeum mihi dicere Fas est, / Vivere qui Terrae, Sideribusque dedit. / Ille potest mortale genus super Astra locare: / Ille Hominum vitam perpetuare potest.” SPP 1788, 156.

veg hangsúlyozza, egyszersmind nőeszményként is metaforizálódott a kötetben: ő az, aki a kötet istenvilágának veszedelmes csirkefogóját, Ámort is képes domesztikálni, és ezáltal ellensúlyt képezni Venusszal szemben – ezért is indokolt tehát, hogy az erősen erotizált Venus mellett a szűzies és okos női karaktert megtestesítő Urania helyet kapjon az Ég terében.¹⁰²

Míg tehát a *Historia Uraniae Musae* sajátos kozmológiát vázol egy mitopoetikus elbeszélés keretében, mely kozmológia középpontjában a Phoebus/Sol által megszemélyesített „Spiritus Poeticus” áll, a *Dicsőítő elégia annak bizonyítására, hogy Urania, a Múza, Uranus elsőszülött lánya*¹⁰³ azt mutatja be, hogy e kozmológia antropológiai alapozottságú, azaz az emberbe kódolt világrend. Olvasatomban tehát ez a költemény nem annak görcsös erőltetése, hogy a *Biblia* tekintélye egyszersmind az asztronómia irányába is megerősíthető legyen.¹⁰⁴ A bibliai Ádám itt, Northrop Frye-jal szólván, kulturális archetípusként kap szerepet a költeményben: azaz annak kifejtése, hogy Ádám, az első és prototipikus ember egyszersmind az első csillagász is, nem más, mint ama egyszerű kijelentés poetizálása, miszerint az emberben antropológiailag kódolt törekvés az őt körülvevő kozmosz megfigyelése, az azon való felül- és túlemelkedés, vagyis a halhatatlanság utáni vágy. Ez különösen annak fényében érdekes, hogy a Mária meny-nybemenetele köré szőtt költemény egyik jegyzete szerint:

Nekem ugyanis eszembe jutott, hogy újra a Költészet és a Csillagászat egységéről töprengjek; mely egység bizonyosan oly nagy, hogy azt hiszem, nem is értheti az antik Költőket az olyan Olvasó, aki nem rendelkezik mind a Költészet, mind a Csillagászat beható ismeretével. Úgy tűnik nekem, az első Csillagászok voltak egyszersmind az első Költők; elsőként ők jutottak el az Égig, teremtették meg a konstellációkat, figyelték meg a csillagokat, és nevezték el őket, mely elnevezéseket aztán a többi Költő és tudós Csillagász is használ.¹⁰⁵

A költészet és a csillagászat tehát egy kétoldalú kódrendszer, mégpedig a kozmosz megismerésének és eme ismeret közvetítésének kizárólagos kódrendszere. Ennek leképezése az elégia szövegének duplicitása: a verses elbeszéléshez körülbelül egyenlő ter-

102 Ehhez jól kapcsolható *A költő, ki obszcén versekre talál* (*Poeta dum forte in obscaenum Poema incidit*, SPP 1803, 159–160.) című vers fő állítása, miszerint a költészet szent művészet, birodalmában ne a buja Venus, hanem a tisztaság és az erkölcs legyen uralkodó – erről az istennő (Diva, feltehetően Minerva) gondoskodni is fog.

103 *Elegia epidictica per quam demonstratur Uraniam musam, esse primogenitam Urani*, SPP 1788, 201–218; második változata: *Elegia epidictica quod Urania sit primogenita Urani filia seu astronomia primo homini coeva*, SPP 1803, 276–289. A költemény egyes részleteit Maximilian Hell leközlötte csillagászati évkönyvében: *Ephemerides Astronomicae*, 1789, 332–356.

104 MARGÓCSY, „Szerdahely György...”, 7.

105 „Mihi enim venit in mentem iterum cogitare de concordia Poeseos et Astronomiae; quae certa tanta est, ut Lectorem illum intelligere non posse credam Poetas veteres, qui Poeseos, et Astronomiae Cognitionem non magnam habet. Primi Astronomi videntur mihi fuisse primi Poetae; primi illi pervenerunt ad coelos, fecerunt Constellationes, observarunt Sidera, et imposuerunt nomina, quibus dein Poetae ceteri, Astronomiae gnari usi sunt.” SPP 1788, 4–5.

jedelemben kapcsolódnak a lábjegyzetek prózai értekezései, tudományos, csillagászati témájú hivatkozásokkal. A Szerdahely-kötet nőalakjainak áttekintése tehát elvezetett minket addig a felismerésig, hogy két lajtorja vezet fel csupán a csillagokig, ahol költőien lakozik az Isten, pontosabban a Teremtő Lélek: a poézis és az asztronómia. A lajtorják megmászására való törekvés az emberbe, akár férfi, akár nő, eredendően kódoltatott – erre hajtja ugyanis a veleszületett „Spiritus Poeticus”, az emberben lakozó Költői Lélek.

Phyllis és Melaena: kikacsintás

Bár ez igen fennkölt zárlat és következtetés lehetne, ámde az olvasónak címzett, ironiára figyelmeztető záró- és nyitóverset¹⁰⁶ szem előtt tartva nem árt résen lennünk. És valóban: a kötet nőalakjai kapcsán nem maradhat említetlenül a *Gyászánek Melaena kutyának* című vers¹⁰⁷ Phyllise, és az ő szintén nőnemű Melaena nevű kutyácskája sem. Ez a kutyus ugyanis Szűz Mária, Mária Terézia és Urania múzsa illusztris társaságában ugyancsak átsétált a földi világból az ég csillagai közé. A vers, alludálva Catullus híres Passer-versére, melyet a lábjegyzet is jelez,¹⁰⁸ a kiskutya siratásával indul, ámde utána nem tér vissza Catullus nyomán a kedves leányka, jelen esetben Phyllis szépséges bánatának és ezzel a költő érzelmeinek finom bemutatására. Phyllis költő-barátja ugyanis még e gyászesetre is tud orvosságot: hiszen ha a költészet szava képes Mária Teréziát vagy Urania múzsát az örök ég birodalmába emelve halhatatlanná tenni, miért ne működhetne e módszer a balsorsú Melaena esetében? „Ha a verseim elérnék, amit szeretnék, / akkor az én Melaenám az égen ragyogó Procyon csillaggá válik.”¹⁰⁹ Nos, ha a készülő kritikai kiadásnak köszönhetően akadnak majd újra olvasói Szerdahely verseinek, talán Melaena valóban felkerülhet a magyar irodalom csillagos égboltjára.

106 Lásd a 35. és 37. jegyzetet.

107 *Epicidium Cani Melaenae factum*, SPP 1788, 109–110; második változata: *Epicidium Cani Melaenae datum*, SPP 1803, 133–134.

108 *Lugete, o Veneres Cupidinesque*, Caius Valerius CATULLUS, *Carmina*, 3.

109 „Si iam, quod vellem, nunc Carmina nostra valerent, / In coelis Procyon nostra Melaena foret.” SPP 1788, 110.